

ERKEN HAZAR TARİHİNİN ASYA CEPHESİ*

Sergey G. Klyashtorniy

Çev. Egemen Çağrı MIZRAK**

Özet

1969 ve 1976'da S. G. Klyashtorniy'nin başında bulunduğu Sovyet-Moğol tarih ve kültür araştırma ekibi, Kuzey Moğolistan'ın Hangay Dağları mevkiinde eski Türk runik yazılı iki kitâbe keşfetti. Bu abidelere keşfedildikleri nehir yataklarının isimleri verildi: Terhin ve Tes. Her iki kitâbe de Uygur Kağanlığı'nın ilk yöneticileri tarafından diktirilmişti. Bu makalede, kitâbelerin sağlam kalan parçalarındaki metinleri deşifre eden S. G. Klyashtorniy, haklarında çok az şey bildiğimiz Hazarlar ve onların kader birliği yaptıkları Barsillerin erken tarihlerine dair çok önemli bilgileri sunmaktadır. Bunun yanısıra kadim Ogur-Oğuz ikili yönetim sistemi ve Bozok-Üçok ayrışmasının şifrelerini de ortaya çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hazar/Kasar, Barsil, Oğuz, Ogur, Bozok, Üçok, Terhin, Tes.

THE ASIAN ASPECT OF THE EARLY KHAZAR HISTORY

Abstract

In 1969 and 1976 the Soviet-Mogol historical and cultural expedition team directed by S. G. Klyashtorny, discovered two steles with Old Turk runic inscriptions in the Hangai mountain region of the Northern Mongolia. These steles were named after the river basins, Terkhin and Tes, in which they were discovered. Both were erected by the first rulers of Uighur Khaganate. In this article, S. G. Klyashtorny deciphered the texts in the surviving fragments of these 2 steles; thus, he uncovers a valuable resource that illuminates the early history of the Khazars and their fellow Barsils who shared the same fate, but little is known about. Besides, he reveals the codes of the ancient Ogur-Oguz dual state system and the Bozok-Üçok separation.

Keywords: Khazar/Kasar, Barsil, Oguz, Ogur, Bozok, Üçok, Terkhin, Tes.

* "The Asian Aspect of the Early Khazar History", *Florilegia Altaistica: Studies in Honour of Denis Sinor on the Occasion of His 90th Birthday*, (ed. Elena V. Boikova-Giovanni Strary), Wiesbaden 2006, s. 61-67. Metne tarafımızdan yapılan ilaveler { } parantez ile gösterilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Yeditepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü.

Giriş

Günümüze değin muhafaza edilmiş hâliyle Hazar geleneği, uzak geçmişe dair neredeyse hiçbir hatırat içermemektedir. En azından, Togarma'nın torunlarının soy ağacını ihtiva eden Hazar Kağanı Yosef'in mektubunda¹ yer alan “*Kendilerinden sayıca üstün ve güçlü kavimlere karşı savaş üstüne savaş yürüttüler.*” ifadesinden, atalarının yoğun bir nüfusa sahip olmadığı anlaşılmaktadır.²

Eğer Moses Daskhurantsi'nin eserinde yer alan Hazarlar hakkındaki anakronik metni dikkate almazsak “Hazar” etnonimini içeren ilk aslı {otantik} delili, Pseudo-Zakharias Rhetor'un M.S. VI. yüzyıla ait çalışmasında zikredilen, “çadırlarda yaşayan” on üç halkın belirtildiği listede görürüz.³ Kuzey Kafkasya ve Orta Asya bozkırlarında yaşayan halkların isimlerini ihtiva eden ve listenin yedinci sırasında yer alan Hazarların, boy gösterdikleri sahayı belirlemek olanaksızdır. A. P. Novoseltsev, en erken Hazar askerî faaliyetlerini M.S. VI. yüzyılın tam da sonlarına tarihlenmiş olsa da M. I. Artamonov, Hazarların kendi başlarına düzenledikleri akınların, ancak VII. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiş olabileceği kanaatindedir.⁴

Mamafih bütün bu veriler bize çok yüzeysel kanıtlar ve muğlak cevaplar sunmaktan öteye gidemez. Bizans ve Ortadoğu kaynaklarında Hazar tarihinin başlangıcına dair elimizde bulunan tek somut kanıt, IX. yüzyılın başlarında kaleme alınmış olan Theophanes'in *Chronography*'si ve Nicephorus'un *Breviarium*'undaki birbiriyle ilişkili iki metindir. Theophanes'in aktardığı pasaj şöyledir: “... Onlar (Bulgarlar), bir şekilde beş parçaya bölündükten ve sayıca azaldıktan sonra, Barsilya'nın derinliklerinden, ilk Sarmat topraklarından, görkemli Hazar kavmi geldi ve Pontus kıyılarına kadar tüm topraklara egemen oldular.”⁵ Bu metinde en azından Hazarların ortaya çıkışına dair ilk tarihler -Kubra'nın ölümünden hemen sonra Bulgarlar beş parçaya bölünecektir, yani M.S. 642⁶- ve Hazar hâkimiyetinin başladığı bölge belirtilmiştir.

¹ Eski Ahid'in “Yaradılış Kitabı” kısmındaki genolojik tasnife dayanılarak, Hz. Yafes'in oğlu olan Togarma, teolojik anlamda Türk halklarının atası olarak kabul edilmektedir. Hazar Kağanı Yosef, Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'ın dışişleri danışmanı ve gümrük vergileri baş sorumlusu Hasday İbn Şarput'a gönderdiği cevabı mektubunda şeceresi hakkında şunları yazmıştır: “(...) Gönderdiğiniz namede ‘Hangi halktan, hangi aileden ve hangi boydansınız?’ diye sormuşsunuz. Şunu bilin ki biz, oğul Togarma'nın, dolayısıyla Yafes'in soyundan geliyoruz. Atalarımın şecerelerinde bulduklarımıza göre, Togarma'nın on oğlu vardı. Adları şöyledir: En büyüğü *Ujur*, ikincisi *Tauris*, üçüncü *Avar*, dördüncü *Uauz*, beşinci *Bizal*, altıncı *Tarna*, yedinci *Hazar*, sekizinci *Janur*, dokuzuncu *Bulgar* ve onuncusu *Savir*. Benim soyum yedinci oğul Hazar'dan gelmektedir...” Hasday'ın mektubu ve Kağan Yosef'in cevabı mektubu hakkında detaylı bilgi için bk. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, (çev. Egemen Çağrı Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, Ek-I (s. 303-306), Ek-II (s. 307-315).

² P. K. Kokovtsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, Leningrad 1932, s. 92.

³ N. V. Pigulevskaya, *Siriyskiye İstochniki Po İstorii Narodov SSSR*, Moskva-Leningrad 1941, s. 163; K. Czegledy, “Bemerkungen zur Geschichte der Chazeren”, *Acta Orientalia Hungarica*, XIII/3 (1961), s. 239-246.

⁴ A. P. Novoseltsev, *Hazarskoye Gosudarstvo i Ego Rol' v İstorii Vostochnoy Evropı i Kavkaza*, Moskova 1990, s. 86; M. I. Artamonov, *History of the Khazars*, Leningrad 1962, s. 171.

⁵ İ. S. Çiçurov, *Vizantiyskiye İstoriçeskiye Soçineniya: “Hronografiya” Feofana i “Breviariy” Nikifora*, Moskova 1980, s. 61.

⁶ Ölüm tarihi üzerine bk. D. Obolenskiy, *Vizantiyskoye Sodrujestvo Natsiy. Şest' Vizantiyskikh Portretov*, Moskova 1998, s. 72.

Bersilya'nın (Barsilya) coğrafi konumu bilim adamları tarafından pek çok tartışmaya konu olmuştur. Bunlar arasında en çok bütünlük arz eden özetler ise P. Golden⁷ ve A. V. Gadlo⁸ tarafından yapılmıştır. Bersilya, genellikle Kuzey Kafkasya sahasında aranmış olsa da Gadlo, Ananias Shirakatsi'nin *Geography'sini* (VII. yüzyılın sonları) esas alarak Theophylactus Simocatta'nın Bersiller'i (Barsiller) ilk zikrettiği dönemde yani VII. yüzyıl başlarında, anayurtlarının "Kara Ada" denilen Kama ve Volga nehirleri arasındaki verimli otlakların bulunduğu Kuzey Hazar bölgesi olduğunu açık bir şekilde göstermiştir. O dönemde Hazarlar, Barsiller'in bir parçasıyken VII. yüzyılın sonlarına doğru bu durum değişmiştir. Hazarlar, Barsiller'i tamamen itaat altına almayı başarmış ve kağanları Barsil halkına mensup bir kadınla evlenerek onu baş hatunu yapmıştır.⁹ İlk zamanlarda Hazarlar ile Barsiller arasında var olan bu akrabalığa dair bilgilere Müslüman etno-coğrafya geleneğinde de yer verilmiştir.

Başka bir grup kaynaktan daha Hazarlar hakkında bazı kısıtlı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu da Çin tarih yazını ve Sincan {Sincan-Uygur Özerk Bölgesi/Xinjiang} taraflarından bir metindir. T'ang yıllıklarında, VII-VIII. asırlarda Uygur boylarının¹⁰ bir listesi sunulmuştur. Burada sinologlar tarafından *kasar/kazar* olarak isimlendirilen *kosa*'lar diğer boylara nazaran daha çok dikkati çekmektedir.¹¹ Ayrıca, Turfan civarında bulunan Orta -Farsça bir belgede ise (*Mahrnamag*, M.S. 825 yılı) bu boyun beylerinden birinin adı zikredilmiştir- *Hazar-Tegin*.¹²

İşte bu noktada, daha geniş bir tarihsel kontekste dönülmelidir. Uygurlar, genetik açıdan geçmişteki son Hun devletleriyle bağlantılı olan Orta Asya'nın en eski boy birliklerinden biridir. III-V. yüzyıllar arasında Uygurlar, Çin yıllıklarında adları *Gauche* veya *Gaotsui* ("yüksek arabalılar")¹³ olarak geçen, kendilerinden daha büyük bir boy birliğinin mensubudur. Kuzey Çin'in Toba Wei Hanedanlığı ve Juan-Juan {Asya Avarları} kağanlarının boyları üzerinde hâkimiyet kurma teşebbüslerine karşı şiddetle direnmişlerdir. V. yüzyılın sonlarında Juan-Juan'ların zayıflamasından doğan fırsatı değerlendiren başbuğları, kendisi için "kağan" unvanını kullanmıştır. VI. asrın başlarında, Uygur hanedanlığı kurucularının soyundan gelenler, Eftalitler {Ak-Hunlar} ve Juan-Juan'lara karşı Doğu Türkistan'da amansızca çarpışmış, ne yazık ki bu mücadelelerden her zaman başarıyla ayrılamamıştır. VI. yüzyıldan itibaren kendi boy birlikleri, Çin yıllıklarında artık *T'ieh-li*¹⁴ (Türkçe-Moğolca *tegreg 'dört tekerlekli araba') ismiyle görülmeye başlar. Kuvvetle muhtemel, kökeni çok eskilere dayanan "dört tekerlekli arabalı adamlar" terimi, Uygurların kendilerine verdikleri bir isim değildir. Belki de Çince metinlere bu ad, *T'ieh-lilerin*

⁷ P. Golden, *Khazar Studies*, C. I, Budapest 1980, s. 143-147.

⁸ A. V. Gadlo, *Étničeskaya istoriya Severnogo Kavkaza v IV-X vv.*, Leningrad 1979, s. 65-68.

⁹ A. V. Gadlo, *Étničeskaya istoriya Severnogo Kavkaza v IV-X vv.*, Leningrad 1979, s. 62.

¹⁰ Uygur boyları hakkında daha detaylı bilgi için bk. Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, TDAV, İstanbul 2004, s. 48-57.

¹¹ J. R. Hamilton, *Les Ouighours a l'epoque des Cinq Dynasties*, Paris 1955, s. 3.

¹² P. Golden, "Nomads of the Western Eurasian Steppes: Ogurs, Onogurs and Khazars", *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta*, I, Berlin 2000, s. 292.

¹³ *Kao-chè/Gauche*, boyları hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III - M.S. X. Asır)*, TTK, Ankara 2004, s. 28-40.

¹⁴ *T'ieh-li/T'ie-lo* yani Tölesler için bk. A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III - M.S. X. Asır)*, s. 40-47.

yakınlarında yaşayan diğer boyların lisanlarından aktarılmıştır.¹⁵ Sonu gelmeyen savaşlar dolayısıyla *Tieh-li* boylarının büyük bir kısmı batıya (Güneydoğu Avrupa bozkırları) göç etse de asıl topluluk Orta Asya'da kalmıştır. Hatta bu Orta Asya *T'ieh-li* boyları, Türk Kağanlığı'nın kuruluşundan önce 546 yılında, 551'de Türklerin ilk kağanı olacak olan yüce Yabgu Bumin tarafından itaat altına alınmışlardır. IV. yüzyıl gibi erken bir dönemde, hanedanlık ailesi *Jlter* {*İlter*} olan *Hsiehyent'o* boyunun (Göktürk yazıtlarındaki *Sir* bodunu) önderliğindeki *T'ieh-li* toplulukları "On Boy" birliğini meydana getirmiştir. Fakat 600 senesinde *Siker* boyu ile yapılan iç savaşlardan ötürü *Sir*'ler, "On Boy" birliğinden ayrılmak zorunda kalmış ve ilk sıra, hanedanlık ailesinde adı *Yaglakar* {*Yao-lo-ko*} olan Uygurlar tarafından işgal edilmiştir.¹⁶ Yeni birlik, Çin yıllıklarında adları daimî olarak kalacak olan "Dokuz Boy" adını almıştır.

Şimdi, VIII. yüzyıla ait Göktürk kitabelerindeki metinlere dönecek olursak, nihayet *T'ieh-li*'ler ve onların Orta Asya boy birliğinin kendilerini nasıl adlandırdıklarını ortaya çıkarırız: Tokuz Oğuz "*Dokuz Oğuz*". Bu noktada, V. yüzyılda vuku bulan hadiseleri anlatan Batı kaynaklarına bakmak gerekir ve işte burada aynı ismin fonetik olarak çok daha eski bir formu olan *Ogur* bulunur. Çin kaynaklarındaki muğlak bilgilere göre bu *T'ieh-li* boyları, V. asırda Batı Denizi'ne doğru göç etmiştir. *Onogurlar* (On Ogurlar), *Kutrigurlar* (*Hutur Ogur* – Otuz Ogurlar), *Sarogurlar* (Beyaz Ogurlar) vb. gibi birçok boy birliğine ayrılmalarına rağmen, Hazar Denizi ve Karadeniz sahasında kendi umumî adları "*Ogur*" olarak görülmüştür. Öyle anlaşılıyor ki *T'ieh-li*'lerdeki bu nihai bölünme ile iki ana grup oluşmuştur: Arkaik Türk lehçelerinin muhafaza edildiği Batı grubunu temsil eden *Ogur* boyları, geçmişi çok eskilere dayanan ve "Ogur"un sadece Uygur adında baki kaldığı Doğu grubunu temsil eden Oğuz boyları;¹⁷ doğal olarak hem batıdaki Pontus bozkırlarında yer alan Ogurlar'ın, hem de doğudaki Moğolistan ve Çungaryada ikâmet eden Oğuzların bünyesinde bulunan aynı boy grupları, kendi adlarını taşımaya devam ederek hayatlarını sürdürmüşlerdir. Konumuz olan Hazarlar da işte bu boy gruplarından biridir.

V. ve VI. yüzyıl hadiselerine dair bu panorama, şimdiye kadar hiçbir kaynak tarafından tam olarak kanıtlanamamış ve doğrulanamamıştır. Mamafih hâlihazırda devrim niteliğindeki ilk buluşumuzun ana hatları ortaya konulabilir.

1969 ve 1976 yıllarında, başında bulunduğum Sovyet-Moğol tarih-kültür keşif heyeti, Kuzey Moğolistan'daki Hangay Dağları bölgesinde Eski Türk runik yazılı iki taş kitabe bulurdu ve bu taş kitabelere, keşfedildikleri nehir yataklarının isimleri verildi: Terhin ve Tes. Her iki kitabe de kırılmış ve erozyon sebebiyle önemli ölçüde tahrip olmuştur. Metinlerin sağlam kalan kısımları bizlere hem aslî hem de tarihî niteliklerde paha biçilmez bazı bilgiler sunmaktadır.¹⁸ Her iki

¹⁵ J. R. Hamilton, "Toquz-Oquz et On-Oyghur", *Journal Asiatique*, C. 250 (1962), s. 25-26.

¹⁶ S. G. Klyaştorniy, "Kipchaki v runicheskikh pamyatnikakh", In *Turcologica. K 80-letiyu akademika A. N. Kononova*, Leningrad 1986, s. 153-164.

¹⁷ S. G. Klyaştorniy – T. I. Sultanov, *Gosudarstva i Narodi Evraziyskikh Stepey. Drevnost' i Srednevekovie*, St. Peterburg 2000, s. 134-139.

¹⁸ S. G. Klyaştorniy, "The Terkhin Inscription", *Acta Orientalia Hungarica*, XXXVI/1-3 (1982), s. 335-366; S. G. Klyaştorniy, "The Tes Inscription of the Uighur Bogu qaghan", *Acta Orientalia Hungarica*, XXXIX/1 (1985), s. 135-156.

kitâbe de 744 yılında kurulan Uygur Kağanlığı'nın ilk hükümdarlarından olan *El-Etmiş Bilge Kağan* ve oğlu *Bögü Kağan*'ın emirleri üzerine diktirilmiştir (El-Etmiş Bilge, 753 senesinde Terhin kitabesini; Bögü ise 762 senesinde Tes kitabesini diktirmiştir).

Kitâbelerden geriye kalan parçalardan anlayabildiğimiz kadarıyla iki yazıttaki tarihsel pasajlar, içerik açısından birbirlerine çok yakın olsalar da ana fikirleri bakımından bir paradoks oluşturmaktadırlar. Metinlerde, toprakları Moğolistan ve Tuva'da bulunan Uygur Kağanları, kendilerinden yüzlerce yıl önce Avrasya bozkırlarında hüküm süren Oğuz-Ogur boylarının eski başbuğlarının varisçileri ve halefleri olduklarını iddia etmektedirler. Yani her iki Uygur yöneticisi de “On Ogur (boyları)” ve “Dokuz Oğuz (boyları)” kağanlarının unvanları üzerindeki haklarını, taşa oyulan iki deklarasyonda tebaalarına hatırlatmaya özen göstermişlerdir. Bu taş kitâbelerde, boyları yönetip *el* {devlet} kuranlar yüceltilmiş, *el*'i yani göçebe imparatorluğu boy savaşlarında zayıf düşürenler ise yerilmiştir. Genel olarak Uygur tarihçileri, bir milenyumun yarısından daha fazla bir zaman dilimini kapsayan *el*'lerin kuruluş ve yok oluş süreçlerini ihtiva eden birkaç önemli devri benimsemişlerdir.

Kitâbenin başlangıç satırlarında tarih, yaratılış miti ve kurucu kağanlar mitiyle birleşmiştir. “Eski zamanlarda [yukarıda mavi gök ve aşağıda yağız yer yaratıldığında; ikisinin arasında *insanoğlu* kılındı]. [İnsanoğlunun üzerinde] Uygur kağanları hükümdar oldular. [Bunlar] bilge ve yüce kağanlardı. [300 yıl boyunca] hükümdar gibi yönettiler, 300 yıl boyunca *El*'lerini idare ettiler. Daha sonra halkları helak oldu.” (Tes kitabesi, 7-8. satırlar). Başlangıç efsanesi sadece Tes kitabesinde muhafaza edilmiştir. 30 yıl önce, yakınlarındaki Orhon nehri vadisinde dikilen ve neredeyse özdeşi olan Türk öyküsünden yararlanılarak yeniden düzenlenebilir. Lâkin Türk kağanlarının toprakları Uygur kağanları tarafından işgal edilmiştir ve ilk Türk kağanı Bumin, kadim Uygur kağanları listesine ortak meşru yönetici olarak eklenmiştir: “Yoluğ-Kağan... Bumin Kağan (onlar) üç kağan tahta oturdu ve 200 yıl boyunca tahtta kaldılar. Halkları kudurdu, karışıklığa düştü, yozlaştı... İşe yaramaz *Kölö* ve diğer ikisi yüzünden devlet zayıfladı ve çöktü... Daha sonra *Bedi Bersil* ve *Kadır*¹⁹ *Kasar* helak oldu. İşte benim o halkım daha fazla iç çekişmeye ve kavgaya tuttu.”

Pek çok “şöhretli Oğuz'un” yaşamını yitirdiği bu iç savaşların zaman ve mekânının ana hatları Bumin yoluyla çizilebilir. Söz konusu zaman, ilk Türk Kağanı Bumin'in ölümünden sonrası, yani VI. yüzyılın ikinci yarısıdır. Mekân ise Kimmer Boğazı'na kadar uzanan tüm Avrasya bozkırlarıdır. *El*'de 20 yıl boyunca devam eden ve sonunda kağanlığı yok eden iç savaş, 582 yılında başlamış ve 603 yılında bitmiştir. Bumin'den sonra 30 yıl boyunca hüküm süren üç kağanın adları ise ya kaybolmuş ya da hiçbir biçimde zikredilmemiştir. Bundaki amaç, halkın sonradan hanedan olan Uygurlar'ın Yağlakar sülalesi {uruğu} tarafından kurtarıldığını ve devrin değiştiğini vurgulamaktır. Yağlakarlar, El-Etmiş Bilge Kağan tarafından “benim atalarım” şeklinde ifade edilmişlerdir (Terhin kitabesi, satır 18).

Tes kitabesinin alıntılanan paragrafındaki anahtar sözcük, *buzuk* {bozok} terimidir. Daha sonraki Oğuz geleneğinde (Oğuz boylarına adını veren ataları Oğuz Kağan Efsanesi'nde)

¹⁹ “*Kadır*”, Eski ve Orta dönem Türk lehçelerinde “sarp, sağlam, güçlü, şiddetli” anlamlarına gelen bir Türk hükümdarlık unvanıdır. Bk. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, TDAV, İstanbul 1988, s. 22.

muhafaza edildiği ve İslâm tarihçileri (Zahîru'd-dîn-i Nişâbü'rî, İbnu'l-Esîr, Reşîdu'd-dîn Fazlullâh) tarafından da belirtildiği üzere, Oğuz halkının Bozoklar ve Üçoklar olarak iki boy birliğine ayrılması çok eskilere dayanmaktadır. Doğu ile bağlantılı sağ kanadı temsil eden Bozoklar, yarı ve tam emperyal Oğuz yapıları içerisinde kudem olarak önceliğe sahiptir. Sembolik anlamda bütün Oğuz halkının başbuğu olan 'büyük han' (*kağan*) ise sadece Bozoklar'dan seçilebilmektedir. Diğer bir deyişle Bozok aristokrasisi yani boy-beyleri, siyasi mevki açısından Üçoklar'dan daha yüksek bir konumdadır.

Yazıtların bahsettiği çağda, Bumin Kağan ve onun ilk halefleri zamanında, ikili Türk-Oğuz *el* yapısında Bozoklar'ın yeri, Kağan'ın boyu *Aşina*'ların da bulunduğu on Türk boyu tarafından doldurulmuştur. Kağanlık, Doğu ve Batı kısımlarına ayrıldığında Doğu Türklerinde ve daha sonra Uygur Kağanlığı'nda ortaya çıkacak olan Bozok -Üçok ayrışması, yerini Töles -Tarduş ayrışmasına bırakır. Doğu ve Batı kanatları, kağanın merkez karargâhı olan *Orda* ile birlikte *El*'in askerî ve idarî yapısını oluşturmaktadır. Batı Türk Kağanlığı'nda yani "on ok halk"ında (kendilerini bu şekilde adlandırıyorlardı) ise farklı bir kadim yapı inkişaf edecektir: Doğu ve Batı boy birlikleri, rekabetleri sık sık iç kargaşalar ve boy savaşları ile sonuçlanan *Dulu* ve *Nuşibi* ayrışması.

Tes yazıtındaki anlatıda ayrılık ve anlaşmazlıkların tümü, Türk boylarının yöneticileri olan Bozoklar'a yıkılmıştır. Diğer kaynaklardan da bildiğimiz kadarıyla bu durum, olayların gerçek gidişatına uygun düşmektedir. Söz konusu çatışma, bilhassa batıdaki Oğuz-Ogurular'ı etkileyecektir. Binaenaleyh yazıtın müellifi, adlarını ve mensup oldukları boylarını belirttiği Barsiller'in lideri *Bedi* ile Hazar (Kasar) başbuğu *Kadır*'ın ölümlerine işaret etmenin gerekli olduğunu düşünmüştür. Böylece emperyal ihtişamıyla Avrasya bozkırlarında hüküm süren Türk-Oğuz ikili hükümdarlığının çöküşünde etkileri olan iki boy birliği, her şeyden önce Oğuz halkının tarihsel hafızasında ve geçmişin siyasal sistemindeki yerlerini tahmin etmemizde bize imkân vermiştir.

En az yukarıdaki tespit kadar ilginç sayılabilecek bir başka gözlem de Hazarlar'ın ve Barsillar'ın Üçoklar ile yani Ogur-Oguz boylarının batı kanadıyla tâli şekilde ilişkilendirilmesidir. Zira Hazar ve Barsil adları sonraki Oğuz geleneğinde (birinci milenyumun {M.S. 0-1000} sonları - ikinci milenyumun {M.S. 1000-2000} başları) daha fazla yer almayacağından, yukarıdakine kıyasla bu tespit daha da önem kazanmış olmaktadır. Neredeyse aynı tarihlerde Çin yıllıklarında *Seyant'o* olarak geçen Sir'ler gibi onlar da Oğuz birliğinden ayrılarak (*Sir*'ler - 630-647) kendi devlet yapılarını oluşturacaklardır.

Nihayet, alıntılanan fragmanlarda dikkat çeken son bir karakteristik özellik de Barsil ve Hazar beylerinin adlarının birlikte zikredilmesidir. Batılı, Müslüman ve Bizans tarih yazım geleneğinde olduğu gibi, Uygur tarihçisinin zihninde de bu iki boy arasındaki bağlantı aşikârdır.

Gözlemlerimiz ve runik yazılı Uygur metinlerin analizinin bir özeti olarak şunu kabul etmemiz gerekir: Hazarlar ve Barsiller'in erken tarihi, sadece sıkı biçimde birbirleriyle bağlantılı değildir. Aynı zamanda genetik açıdan Ogur-Oğuz boylarıyla düğümlenmiş ve başlangıç aşamasında da Orta Asya'daki Türk-Oğuz ikili hükümdarlığının gelişim ve çöküş süreçleriyle siyaseten belirlenmiştir.

Kaynaklar

- ARTAMONOV, M. I., *History of the Khazars*, Leningrad 1962.
- ARTAMONOV, M. I., *Istoriya Hazar*, Leningrad 1962.
- CHICHUROV, I., CHICHUROV, S., *Vizantiyskiye İstoriçeskiye Soçineniya: "Khronografiya" Feofana i "Breviariy" Nikifora*, Moskova 1980.
- CZEGLED, Y, CZEGLEDY, K., "Bemerkungen zur Geschichte der Chazeren", *Acta Orientalia Hungarica*, XIII/3, (1961).
- GADLO, A. V., *Ètniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza v IV-X vv.*, Leningrad, 1979.
- GOLDEN, P., *Khazar Studies*, C. I, Budapest 1980.
- GOLDEN, P., "Nomads of the Western Eurasian Steppes: Ogurs, Onogurs and Khazars", *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta*, I, Berlin 2000.
- HAMILTON, J. R., *Les Ouighours a l'epoque des Cinq Dynasties*, Paris 1955.
- HAMILTON, J. R., "Toquz-Oquz et On-Oyghur", *Journal Asiatique*, C. 250 (1962).
- KLYAŞTORNIY, S. G. – Sultanov, T. I., *Gosudarstva i Narodı Evraziyskih Stepey. Drevnost' i Srednevekovie*, St. Peterburg 2000.
- KLYAŞTORNIY, S. G., "The Terkhin Inscription", *Acta Orientalia Hungarica*, XXXVI/1-3, (1982).
- KLYAŞTORNIY, S. G., "The Tes Inscription of the Uighur Bogu qaghan", *Acta Orientalia Hungarica*, XXXIX/1 (1985).
- KLYAŞTORNIY, S. G., "Kipçaki v Runiçeskih Pamyatnikah", In *Turcologica. K 80-letiyu akademika A. N. Kononova*, Leningrad 1986.
- KOKOVTSEV, P. K., *Evreisko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, Leningrad 1932.
- NOVOSELTSEV, A. P., *Hazarskoye Gosudarstvo i Ego rol' v İstorii Vostoçonoy Evropı i Kavkaza*, Moskova 1990.
- OBOLENSKY, D., *Vizantiyskoye Sodrujestvo Natsiy. Şest' Vizantiyskih Portretov*, Moskova 1998.
- PİGULEVSKAYA, N. V., *Siriyskiye İstoçniki po İstorii Narodov SSSR*, Moskova-Leningrad 1941.

